Filigranele hârtiei utilizată în manuscrisele slavone aflate în Biblioteca Academiei Române din Cluj-Napoca

ANCA OPAIŢ
Biblioteca Academiei Române
Filiala Cluj-Napoca

Abstract

The Filigrees of the Paper Used for Slavonic Manuscripts from Romanian Academy Library of Cluj-Napoca

In Romanian Academy Library of Cluj-Napoca patrimony there are 33 Slavonic manuscripts from the XVth to XVIIIth centuries, written on paper or parchment and having elements of stylized adornments, more or less ample. All of them are having wooden bindings, covered by leather or velvet, and considering the content, there are religious and theologycal books, hagiographic writings, grammatics and some apocryphal textes.

The filigrees marks of those manuscripts are very interesting from the scientific point of view, because they sometimes represent the only source of establishing the date a text has been writen, a text whose provenence is still unknown. There are about 53 types of filigrees that may be identified on the Slavonic manuscripts from Cluj-Napoca and the images they represent are quite divers: anchors inside of a cercle; half moons; simple or countermarked trefoil; capital or initial letters, simple or accompanying some figurines; lilies in cercle; hands and stars; crosses, horseshoes; axes; crossing swords; oxes heads; shields; coats of arms; boars; embattled towers; royal crowns; hearts; cavaliers in armour; keys; boats etc., all of them being stylyzed in various ways.

A more profound study of these wattered filigree marks may reveal information on the moment a manuscript has been writen, information about the provenance territory and even about the spreading area of this sort of paper. The study may also be the starting point in establishing the political and commercial relations between states or provinces in certain ages.

Keywords: *filigrees, Slavonic manuscripts, Romanian Academy Library, Cluj-Napoca, paper.*

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)

În patrimoniul Bibliotecii Academiei Române din Cluj-Napoca se păstrează actualmente un număr de treizeci şi trei de manuscrise slave, datând din secolele XV-XVIII, caligrafiate pe foi de pergament sau de hârtie, cu elemente ornamentale stilizate, mai ample sau mai restrânse. Legate în coperte de lemn îmbrăcat în piele sau catifea, exemplarele reprezintă o diversitate de cărţi de cult, exegeză teologică, texte hagiografice, gramatică şi câteva texte apocrife.

Din toate manuscrisele slave ale Bibliotecii, doar unul singur este scris pe suport de pergament, Manuscrisul slav 3, un ***Tetraevangheliar*** din secolul al XV-lea, aparţinând epocii lui Ştefan cel Mare şi provenind de la şcoala de pisari şi caligrafi de la Mănăstirea Putna, din Moldova. Câteva foi de pergament se regăsesc şi în Manuscrisul slav 2, cunoscut sub numele de ***Liturghierul lui Teofil***, contemporan cu exemplarul pomenit mai sus şi provenind de la aceeaşi şcoală de caligrafi moldoveni.

Însă, un interes deosebit reprezintă mărcile filigranate de pe hârtia utilizată în aceste treizeci şi trei de manuscrise slave, ce pot constitui, de multe ori, singurul mijloc de datare a unor texte de provenienţă necunoscută. Din lipsă de mijloace profesioniste,[1] pentru identificarea filigranelor s-a recurs la metoda decalcului şi a „privirii în zare."[2] Astfel, pe hârtia acestor manuscrise slave apar aproximativ cincizeci şi trei de tipuri de filigran, reprezentând o mare diversitate de imagini: ancore în cerc, semiluni, trifoi simplu sau cu contramarcă, iniţiale simple sau însoţind unele figuri, crini în cerc, mâini şi stele, cruci, potcoave, topoare, săbii încrucişate, capete de bouri, scuturi, blazoane, balanţe în cerc, siluete de mistreţi, turnuri crenelate, coroane princiare, inimi, cal cu călăreţ în armură, pajuri cu două capete, chei, ţapi, bărci, aproape toate stilizate şi în diferite variante. De pildă, *mistreţul*, care apare frecvent, este stilizat în peste cincisprezece variante distincte, *ancora în cerc surmontată de o stea* sau *de o floare* apare în cel puţin patru variante, *trifoiul* apare singur sau însoţit de două iniţiale, iar *blazoanele* sau *stemele* se constituie în peste treisprezece tipuri distincte de mărci filigranate, incluzând diferite alte

[1] Pentru identificarea şi cercetarea filigranelor este nevoie de o betagrafie a fiecărei mărci în parte, realizată cu ajutorul izotopilor radioactivi. Acest lucru conferă reproducerilor o exactitate absolută şi o acurateţe a interpretărilor.

[2] Suportul de hârtie este pus la o sursă de lumină după care, cu ajutorul hârtie de calc, marca filigranată este desenată cu un creion, urmărind liniile lăsate de sârma de cusătură pe hârtie.

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)

imagini stilizate. Aceste variaţii ale timbrelor de apă se datorează tendinţei filigranului de a se mişca pe matriţă sau chiar procesului de învechire. Existau situaţii în care marca hârtiei, construită din sârmă şi cusută pe sita suport, îşi modifica forma, sau sita suport se degrada. Drept urmare, figurina din sârmă era folosită pentru o altă sită, sau era recondiţionată, pentru a-i mări rezistenţa şi durata de întrebuinţare.

Un studiu mai atent al acestor mărci de apă nu oferă doar informaţii cu privire la o datare cât mai exactă a manuscriselor ci, în funcţie de interpretarea lor cât mai corectă, ele fac lumină şi în cercetarea provenienţei şi circulaţiei hârtiei pe care au fost scrise textele slave. De asemenea, ele pot constitui un veritabil punct de plecare în vederea stabilirii relaţiilor comerciale şi politice între diferite state sau provincii dintr-o anumită epocă. În cunoscutul dicţionar ***Les Filigranes***,[3] C. M. Briquet afirma că hârtia filigranată cu imaginea stilizată a mistreţului era frecvent utilizată pe suportul manuscriselor italiene, franceze, germane, slave şi moldoveneşti în perioada cuprinsă între anii 1400-1600. Interesant este faptul că Briquet nu a cunoscut sau nu a studiat aceste exemplare manuscrise puse în discuţie[4] şi totuşi, variante din filigranele identificate în acest fond se regăsesc în lucrarea sa monumentală. Tipul de filigran cu silueta unui mistreţ, ce apare pe hârtia Manuscrisului slav 12 (ex. F) este identificat la Briquet, prin metoda comparatistă, ca provenind din secolul al XVI-lea de la fabrica de hârtie din Schweidnitz, având o largă răspândire la acea dată în Moldova. Tot mistreţ, însă sub o altă formă stilizată, se găseşte şi pe suportul de scris al Manuscrisului slav 24, provenind din aceeaşi perioadă, de la morile de hârtie din Silezia sau Austria, hârtie des întrebuinţată pe teritoriul Moldovei, cu doar două atestări sporadice în Transilvania. O altă variantă a acestei reprezentări filigranate zoomorfe se găseşte şi în Manuscrisul slav 16, imagine ce nu se regăseşte în lucrarea prestigioasă a lui Briquet, însă, prin metoda comparatistă, cum s-a mai

[3] C. M. Briquet, ***Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars***, Amsterdam, The Paper Publications Society, 1968.

[4] La începutul dicţionarului său ***Les Filigranes***, Briquet oferă cititorilor o listă cu arhivele, bibliotecile şi fondurile pe care le-a văzut şi le-a studiat în vederea întocmirii lucrării sale. În mod cert, acesta nu a văzut nici un exemplar manuscris din fondul pus în discuţie.

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)

afirmat, aceasta corespunde cu figurile 341 şi 342 din repertoriul lui Al. Mareş,[5] aparţinând aceleeaşi epoci şi aceleiaşi mori de hârtie ca şi precedentele mărci amintite. Filigranul Manuscrisului slav 28 este identic cu figura 13.574 din dicţionarul lui Briquet, datat la 1503 şi provenind de la moara de hârtie din Schweidnitz. În cazul variantei alungite a mistreţului, identificată pe hârtia utilizată la Manuscrisul slav 33, nu a putut fi stabilită cu precizie proveniența. Datarea exemplarului manuscris a fost făcută după însemnarea copistului care ne oferă şi anul redactării.

Fig.1. Mistreţ

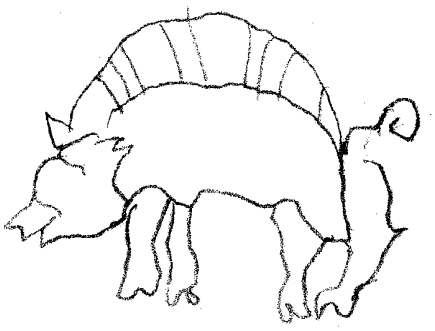

Fig. 2. Ancoră în cerc surmontată de o stea

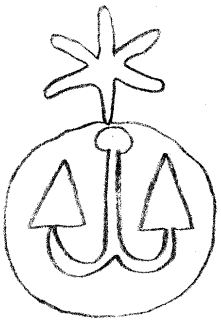

Hârtia filigranată cu imaginea unei ancore în cerc surmontat de o stea, ce se regăseşte în Manuscrisul slav 4, este de proveniență italiană, cu largă răspândire pe teritoriul Ţării Româneşti pe tot parcursul secolului al XVI-lea. Apare şi la Briquet, la figura 496. O variantă a acestei mărci este prezentă şi pe hârtia Manuscrisului slav 11, întărind astfel ipoteza că nu a fost redactat pe teritoriul Moldovei, ci undeva în Ţara Românească, sau în Transilvania. Aparent asemănător cu figura 1.527 din dicţionarul lui Briquet este filigranul din Manuscrisul slav 13, datat în anul 1527, însă un element în plus apare contramarca, iniţiala M, cu un vârf de săgeată deasupra, probabil iniţiala proprietarului fabricii de unde provenea hârtia.

[5] Alexandru Mareş, ***Filigranele hârtiei întrebuinţate în Ţările Române în secolul al XVI-lea***, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1987.

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)

Imaginea capului de bour apare pe hârtia manuscriselor slave în diferitele variante ale sale:

- cu un toiag cu cruce, între coarne, şi un şarpe încolăcit pe cruce în Manuscrisul slav 6, de provenienţă germană sau lorenă, cu circulaţie intensă în Transilvania secolului al XVI-lea;
- cap de bour cu coarne mici, cu un desen clar al ochilor, nărilor şi urechilor în Manuscrisul slav 4, de provenienţă italiană şi aprovizionând scriptoriile de pe teritoriul Ţării Româneşti în secolul al XVI-lea;
- cap de bour fără ochi şi cu un trifoi între coarne în Manuscrisul slav 13, imagine conformă cu figura 15.278 de la Briquet, datată în anul 1523. Este greu de spus în acest caz dacă filigranul a fost de la început aşa construit sau dacă imaginea şi-a pierdut ochii din cauza uzurii figurinei din sârmă cusută pe sita suport. În repertoriul său, Alexandru Mareş susţine faptul că această formă a timbrului de apă a circulat cu precădere în Ţara Românească şi Moldova. De altfel, se ştie că manuscrisele putnene cuprind şi ele pe suportul de scris câteva variante ale acestui filigran, hârtia provenind din ţările Europei occidentale, livrată însă doar la comenzi speciale.

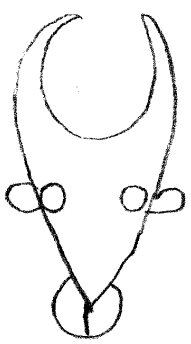

Fig. 3. Cap de bour

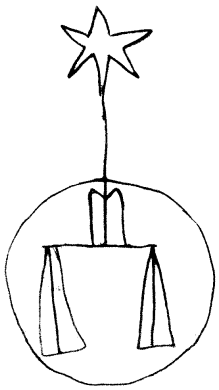

Fig. 4. Balanţă în cerc surmontată de o stea

Sub multe alte forme este prezent şi blazonul producătorului de hârtie sau stema localităţii de unde provine hârtia, în diferite mărimi, cu o multitudine de alte figuri şi obiecte adiacente cuprinse în interiorul blazonului: topor, potcoavă, săbii, iniţiale grupate câte două etc. Spre

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)

exemplu, pe una din filele Manuscrisului slav 4, apare imaginea clară a unui însemn nobiliar, foarte frumos, cu două cruci şi o potcoavă în interior, aproximativ de la 1500, provenind de la o fabrică dintr-o regiune poloneză. Fragmente de steme se pot observa pe hârtia manuscriselor 6, 7, 12, 14, 18, 20, 25, 28, 30. Din cauza condiţiilor necorespunzătoare, în care s-au aflat mult timp aceste exemplare manuscrise, suportul de scris a fost afectat, pe alocuri distrus în totalitate. În această situaţie, dovezile filigranate sunt greu de descifrat sau nu mai există. Urmele unor blazoane mai pot fi văzute pe filele manuscriselor 12, 14, 18, 25, 27.

Deosebit este filigranul câtorva file din Manuscrisul slav 30, cal şi călăreţ în armură, file ce au fost adăugate mult mai târziu, la una din restaurări. Nu foarte clar, acesta apare în textura hârtiei groase, de slabă calitate, confecţionată probabil din cârpe, şi poate fi identificat la Briquet cu figura 2.911, însă într-o mărime mai mică, datat în anul 1447 şi provenind de pe teritoriul italian.

Fig. 5. Blazon cu două cruci şi potcoavă

Fig. 6. Cal şi călăreţ în armură

Multe alte mărci de apă se regăsesc printre filele exemplarelor manuscrise, într-un număr mai restrâns, mai clare sau mai puţin clare, stilizate sau având formă brută, zoomorfe, florale, elemente antropomorfe sau astrale. În general, timbrele de apă de provenienţă veneţiană sunt reprezentate de câte un element princiar sau papal, cum ar fi o coroană sau o tiară, un turn crenelat sau un sceptru, variind în jurul perioadei cuprinse între secolele XV şi XVI şi făcând remarcată calitatea superioară a hârtiei (Manuscrisul slav 9, 14, 29 etc.).

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)

Cu toate că ele au fost exemplificate foarte sumar aici, tema rămâne deschisă, în vederea unei mai bune clarificări şi clasificări ale acestora.

Fig. 7. Blazon cu floare de crin

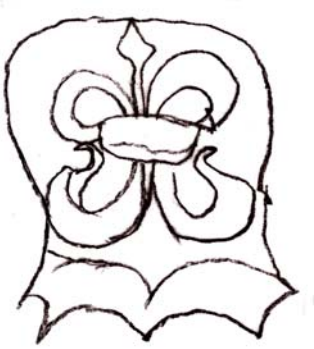

Fig. 8. Blazon cu topor

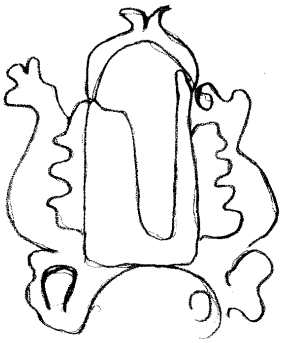

BDD-A19391 © 2008 Biblioteca Județeană Mureș
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.233 (2026-09-14 14:13:52 UTC)